

"ҚУТАДҒУ БИЛИГ" МИЛЛИЙ ТАФАККУР ТАРИХИНИНГ НОЁБ МАНБАСИ СИФАТИДА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.1563004>

Мадаева Шахноза Амануллаевна
ЎЗМУ профессори, ф.ф.д.
Ўзбекистон // shmadaeva@gmail.com

Аннотация

Ушбу мақолада Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг” асарида туркий халқлар, ўзбек миллий тафаккурининг илдизлари, ахлоқий ва маданий стереотиплари таҳлил қилинади. Шунингдек, тарихий-ретроспектив таҳлил жараёнида асарни ўрганишининг методологик хусусиятлари, илмий объективлик ва зоявий интеграциядаги муаммолар ўрганилган.

Калит сўзлар: Юсуф Хос Хожиб, “Қутадғу билиг”, туркология, ориентализм, идентиклик, миллий идеология.

Annotation

This article analyzes the roots of Uzbek national thought, moral and cultural stereotypes of Turkic peoples on the example of Yusuf Khos Khojib's work "Kutadgu bilig". Also, in the process of historical-retrospective analysis, the methodological features of studying the work, problems of scientific objectivity and ideological integration are studied.

Key words: Yusuf Khos Khojib, "Kutadgu bilig", Turkology, orientalism, identity, national ideology.

Миллий тафаккур тарихида онг омилини репрезентация қилиш ва холатини кўрсатиш жуда мураккаб ҳолат. Онг номоддий омил бўлгани учун уни фақат тарихий жараёндаги ёзма манбалар орқали мураккаб матрицавий усулда очиб берилади. Ўзбек халқи тарихида туркий тил контенти орқали миллий тарихни боғловчи, бошқа халқларда бунчалик кўп ва тўлақонли мавжуд бўлмаган қадимги парамеологик манбалар, яъни матал ва масал, мақоллар ва дostonлар ҳисобланади. Бундан кейинги давр билан бирга Илк Ўрта асрда яратилган ва туркий тил контенти орқали бизгача туркий халқлар анъаналари, маданияти, тафаккур тарзи хусусиятлари ҳақида маълумот берувчи икки асосий манба мавжуд бўлиб, бу Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг” ва Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотут-турк” асарларидир. Аслида ушбу асарлар билан озгина вақт фарқ оралиғида битилган Аҳмад Яссавийнинг “Хикматлар”, Хусайн Воиз Кошифийнинг “Ҳибат ул-ҳақоик” асарлари ҳам ноёб манба саналса-да, асосий эътибор, туркий тил манбаси бўйича мурожаат нуқтаи назаридан, Юсуф Хос Хожиб ва Маҳмуд Қошғарий китобларига бўлган. Академик Бартолдьнинг фикрича, туркий тил тарихига бағишлаб ёзилган ноёб адабиётнинг Қашғарда пайдо

бўлиши тасодифий эмас эди, чунки бу даврда Юсуф Хос Хожибнинг яшаб турган ҳудуди ислом миссионерлиги ва форс таъсиридан анча холи эди дейди.

“Қутадғу билиг”нинг шуҳрати шу даражада эдики, рус олими Самойловичнинг “Ўрта Осиё туркий ёзувлари” («Среднеазиатско-турецкие надписи») асарида «Қутадғу билиг»дан кўчирмалар маиший буюмларда ҳам бор эди, дейилади, бунда айнан Уралнинг қуйи оқимидаги (Сарайчик) қишлоқда (XIII аср) топилган кўзадаги ёзув назарда тутилган. Шунингдек Мулла Бобожоннинг 1864 йилда ёзилган «Таворихи Хоразмшоҳия» асарида “Вазирнинг иши тартиб ўрнатишга қаратилсинки, тартиб йўқ жойда одиллик ҳам йўқ” деган хитоблар борки, бу “Қутадғу билиг” дан олинган айни иқтибосга ўхшайди. “Қутадғу билиг” фақат турк тилида ёзилган дастлабки ноёб манба бўлгани учунгина эмас, балки бадий маҳорат ва ёзув услуби жиҳатидан ҳам мукамал эди ва унинг таъсири ҳатто 14-15 асрларда катта бир йўналиш саналган чигатоӣ адабиётининг шаклланишида ҳам таъсир кўрсатган.

Мен мазкур тадқиқотимда “Қутадғу билиг” миллий тафаккур тарихи билан боғлиқ идеологик томонига эътибор берганим учун, бу масалани асарга оид библиографик материаллар орқали тушунтириш осон деб ўйладим.

«Қутадғу билиг»ни бевосита Ўзбекистоннинг ўзида академик ўрганиш, унинг учинчи - Наманган (Тошкент) нусхасини топилиши билан бошланиб кетди. Бу ҳақда дастлаб 1923 йилда «Туркистон» газетаси хабар берди, сўнг Фитрат, А.Саъдий мақолалари босилди»[1.10]. Айнан XX асрнинг бошида нафақат Абдурауф Фитрат[2.10], балки забардаст адиблар Зиё Кўкалп[3], Фуад Купрулулар [4.77] ижодида қайта ва қайта ушбу асарга мурожаат қилиниши, ўша давр пантуркизм ҳаракатининг ғоявий стратегиясининг бир қисми бўлди.

Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари», “Энг эски турк адабиёти намуналари”, Зиё Кўкалпнинг “Туркчилик асослари” ва Фуад Кўпрулизоданинг “Турк адабиётида илк мутасаввифлар” асарларида туркий адабиёт намуналарини биттадан териш, уларни XX асрда янги эрага кираётган туркий қавмларни сиёсий аренада ўз тарихий ўрнини англашга даъват этиш, ажам халқларининг улкан қисми бўлган туркий халқлар маданиятини ўзига танитишга бўлган ҳайрли ҳаракатлар бор эди. Бу вазиятда албатта буюк туркшунос олимларнинг услуби зарур эди. Чунки бир вақтнинг ўзида ушбу асарлар бутун дунё турколог олимлари томонидан ориенталистик руҳда тадқиқ этилаётган эди. Хусусан бу ориенталистик анъана ҳозирда ҳам Рудигер Лёлкер[5] (Rüdiger Lohker. The Kutadgu Bilig: some characteristics and its relation to the idea of rule. Istoricheskaya etnologiya [Historical Ethnology]. Vol. 8. No. 3: 389–393. DOI: 10.22378/he.2023-8-3.389-393) ва Роберт Данков[6] (Robert Dankoff, Dankoff R. From Mahmud Kaşgari to Evliya Çelebi: Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures. Piscataway: Gorgias Press, 2009.) каби олимлар томонидан “Қутадғу билик” Марказий Осиёда

анъаналарини Эрон етакчилиги контекстида давом эттиришга ҳаракат, деб баҳоланган. Юқорида номи тилга олинган Фитрат, Фуад Кўприли ишларида бу вазият бошқача талқин қилинади.

1. Туркий халқлар исломдан олдин яратган адабиёт...соз билан айтилган халқ оғзаки ижоди намуналари, - халқона шеърлардан иборат эди. Туркий халқларнинг ўша даврдаги ижтимоий муассасаларида тил, дин, ахлоқ-одоб, урф-одат ва ҳуқуқда қавм руҳи ва шахсиятини акс эттирган ибтидоий аслият мавжуд эди. Чин, ҳинд, Эрон маданиятида эса, аксинча, марказдан асл оммага кўчиб ўтолмади[4.77].

Шу билан бирга бу битикларнинг характери ифода хусусиятида аввалдан мавжуд бўлган қаҳрамонлик тили, филологлар тилида қаҳрамонлик эпослари руҳида ёзилган. Шунинг учун ҳам ҳозирда ўзбек халқ оғзаки ижоди туркумида 38 томдан иборат фолклор материалларининг мавжудлиги ўзбек халқининг қадимги тарихида қаҳрамонлик эпослари турли кўринишда, юксак бадиий маҳоратда яратилганини ва кўпроқ ёзма кўринишда эмас, халқни хотирасида мавжудлиги шу нарсанинг далилидир. Фолклоршунослик илмида қаҳрамонлик қўшиқларига ва достонларига эга бўлган ҳудудда албатта тарихда халқ бўлиб шаклланиш ва давлатчилик асослари аниқ кўзга ташланади, деган аксиома мавжуд.

2. Бу китоб билан параллел яратилган “Девону луғатут турк” ҳақида катта бир илмий тадқиқот яратган шарқшунос олим, жадид Фитрат айтадики, - “хоқоний туркчаси ёки туркча аталган мана шул адабий шеванинг беш аср кейинги шакли чиғатойчадир. Шунинг учун биз ўзбек адабиётимизнинг тарихи учун материаллар излар эканмиз, чиғатойчага бориб тўхтаёлмаймиз, чиғатойчанинг онаси бўлгон ҳалиги адабий шевагача, хоқоний туркчасигача боришга мажбурмиз. Бу шеванинг энг эски намуналарини бизга “Девону луғатут турк” беради” . “Девону луғатут турк” қадимги тил мажмуинигина ифодаламай, унда фрагментар ҳолатда тарихий воқеалар ҳам баён этилган.

Мазкур асарда муҳим бир жиҳат унда турк тилининг хусусияти ҳақида гапирилади. Маҳмуд Қошғарий турк тили билан араб тилини пойгада мусобақа ўйнаётган отга ўхшатади. Шунда у туркий тилни чакқонроқ чопади, дейди. Туркий тилнинг хусусияти ҳақида мана бу парчада ҳам фикр билдирилган: Қашғарда ёзилган Мулҳакат ас-Сурах асарининг муаллифи Жамол Қарши 1273 - 74 йилларда Сир Дарёнинг қуйи оқимидаги Барчинлик деган жойда олим шайх ал ислом Хусам ад- дин Абул - Муҳаммад Хамид бин Осим ал- Осими ал- Барчинлиғий билан танишади. Унинг маълумотида кўра шайх учта тилда ижод қилади. Унинг араб тилидаги шеърлари баландпарвоз, дабдабали муболағаларга бой, форс тилидагилари чиройли, туркий тилдагилари ҳаққонийдир. Шунинг учун чиғатой шоирлари ўзларининг содда тили, фикрини теранлиги билан форс тилидаги баландпарвозликка (прообразы) нисбатан яхшироқ тасаввур қолдирганлар[8.758]. Биз бу фикрнинг намунасини “Қутадғу билиг”ди фойдаланилган мақолларда ҳам кўришимиз мумкин. Мисол учун : “Сут билан кирган, жон билан чиқади”(16-

бет)[7], “Оч нималар емайди, тўқ нималар демайди”, “Қамишзорга ўт кетса, хўлу курук баробар ёнади”, каби халқ мақоллари туркий тил орқали шаклланган халқ гносеологиясида вазиятга тўғри ва аниқ баҳо бериш иқтидорини кўрсатади.

Шунинг учун ҳам мазкур китоб турк ва эрон оламида бошқарув санъатининг намунаси бўлган. Ҳар бир ҳукмронликда уни ўз номи бўлган. Ўз даврида унинг “Шоҳлар учун қоидалар”, “Давлатнинг кўзи”, “Амирликнинг улуғлиги” деган номлари бўлган. Эронда бу китобнинг номи «Турклар шоҳномаси» деб аталган. Баъзи жойларда “Шоҳлар учун маслаҳат китоби” деб юритилади. Турон халқи уни «Қутадғу билиг» деб номлаган. Китобнинг муҳим аҳамиятга эга эканлигини муаллиф ҳам муқаддимада таъкидлайди. У турк тилида ёзилган бу қадар аҳамиятли китобни ҳали ҳеч ким яратмаганини айтади. Ва агар аҳамият берилса, асарда уйғур тилига хослик билинмайди. Бу ерда шу нарсани таъкидлаш муҳимки, муаллифнинг ўзи асарни турк тилида битганини айтади ва туркларни туронийлар, деб айтади. Бу шундан далолат берадики, хитойдаги турклар ўзларини уйғур деб эмас, турклар деб аташган. Уларга уйғурлар деган ном мўғиллар ва хитойликлар томонидан берилган ва шундан келиб чиқиб европа ёки рус тарихчилари ҳам уларни уйғурлар деб атай бошлашган.

3. Фуад Куприлизодиннинг тадқиқотида араб ва эрон усулидан маноқиблар, аруз ёки мутақориб жанрини олиб ишлатган бўлсаларда, туркий халқлардаги бошқарувчилик руҳи ёндош халқлар маданиятига кучли таъсир қилган. Шунингдек Хитой, Эрон каби ёндош империялар билан ўзаро урушлар ўша давр учун табиий саналсада, туркий халқлар дипломатик муносабатда кучли маданий мулоқот олиб борганлар. Шунингдек, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сидаги Алп Эртунга-Афросиёбга миллий қаҳрамон сифатида баҳо бериш ҳам ўша давр анъаналари руҳини кўрсатади.

Бу тарих рус ориентализми таълимотида масалан Бартольд мисолида, “Турк халқлари тарихи баёни” мақоласида: “Умуман, мўғилистондаги турклар тарихи ҳақида шуни таъкидлаш лозимки, орхун ёзувларига тегишли бўлган ўғузлар жуда тез муддат ичида уйғурлар томонидан сиқиб чиқарилди, уйғурлар эса ўз навбатида туркларга мансуб бўлган бошқа халқлар – Енисейнинг тепасидан келган қирғизлар томонидан сиқиб чиқарилган» . Қолаверса Қошғарийнинг ўзи аксарият рус олимларининг шарқшунослик соҳасидаги ишларида уйғур адабиёти намояндаси, Қашғар адиби деб юритилади, ҳолбуки “Девону луғатут турк”да “Уйғурлар билан уруш” деган бир парча бор. Шунда “Уйғурлар қараб юрдик, тотлар (форс, тожик, сартлар) устига куш каби учуб бордик” - , дейилади.

Шунинг учун ҳам замонавий Ғарб антропологи Эдвард Саид «Ориентализм» деган китобида шарқшунослик соҳасидаги барча тарих Шарқ томонидан эмас, балки уни босиб олувчилар томонидан яратилган, Шарқни ўз тарихи йўқ, - дейди. Шу маънода ўрни келганда айтиш лозимки, Шарқни рус тарихчилигидан орттирган тарихи халқлар ўртасидаги онтогонистик

тарих бўлди ва уни асорати ҳозирда Марказий Осиёнинг бугунги кунида ҳам намоён бўлмоқда.

Ана шундан келиб чиқадиган бўлсак, Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг”, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатут турки” нафақат турк тилини балки тарихий хотирани ҳам сақлаб қолди.

“Қутадғу билиг”нинг профессор Қаяом Каримов муаллифлигида нашр этилган 1971 йилги нашрига сўз боши, Қосимжон Содиковнинг “Қорахонийлар даври туркий ёзма ёдгорликлари тили”, “Ўзбек мумтоз адабиёти” асарлари, Боқижон Тўхлиевнинг “Юсуф Хос Хожиб ва туркий халқлар фольклори” асарлари ориентализмдан холи равишда “Қутадғу билиг” тарихи ва асар хусусиятини объектив ёритишда феноменал тадқиқотлардир.

Ҳозирги кунда миллий идентификация жараёни даврида барча туркий эллар қавмига кирувчи давлатларда миллий тил фундаменти сифатида Ўрхун-энасой ёдгорликлари, Юсуф Хос Хожиб ва Маҳмуд Қошғарий асарларининг курсатилиши миллий идентификациядаги қонуниятга амал қилиб, тил сиёсатида ҳам қанчалик замонавий дунёга интеграциялашув кучли бўлмасин, қанчалик глобаллашув миллий маданиятга таъсир қилмасин, миллий давлат давлат тили борасида ҳам ўз илдизини тарихдан топишга ҳаракат қилишини кўрсатиб турибди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Хожиб ва туркий халқлар фольклори, -Тошкент: Баёз, 2013. 10-бет.
2. Абдурауф Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. 10 б.
3. Зиё Кўкалп. Туркчилик асослари. -Тошкент: 1992
4. Фуад Купрули. Турк адабиётида илк мутасаввифлар. -Тошкент: Академнашр, 2024, 77-бет.
5. Rüdiger Lohlker .The Kutadgu Bilig: some characteristics and its relation to the idea of rule. Istoricheskaya etnologiya [Historical Ethnology]. Vol. 8. No. 3: 389–393. DOI: 10.22378/he.2023-8-3.389-393
6. Dankoff R. From Mahmud Kaşgari to Evliya Çelebi: Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures. Piscataway: Gorgias Press, 2009.
7. Бартольд В.В. Сочинения V том.// Чагатайская литература, –М: Наука, 1968. 607-стр. (758)
8. Юсуф Хос Хожиб, Қутадғу билиг. -Тошкент: Фан, 1971, 16-бет.